

יצורים דמיוניים באגדה היהודית העתיקה

ד"ר מאיר בר-אילן

מחניים, רבעון למחקר, להגות ולתרבות יהודית, סיון תשנ"ד

תוכן המאמר :

מקרא

ספרות חיצונית

ספרות חז"ל

סיכום

ביבליוגרפיה

תקציר : בחינת היצורים הדמיוניים המוזכרים במסורת היהודית העתיקה .

מילות מפתח : יצורים דמיוניים .

המחקר הביקורתי התייחס דרך-כלל בביטול לסיפורים על מפלצות וחיות דמיוניות בספרות העתיקה. 'אין לו לדיין אלא מה שעיניו רואות' היה כלל מנחה בהתייחסות לכל חיה או יצור עליו סופר בעת העתיקה ושלא נמצאו לו צאצאים מודרניים. עקרון זה לא השתנה בעת המודרנית עת התייחסו לחיות 'דמיוניות', אך יחד עם זאת ניסו החוקרים לבחון את הידיעות בצורה שיטתית, וזאת מכמה סיבות :

א (אולי הסיפורים הם דמיוניים, אך חלק מהכרת העבר כיום כוללת את הכרת ה'מנטאליטה' של אנשי התקופה ההיסטורית הנחקרת. את סיפורי העבר ה'דמיוניים' יש להבין בסיוע רקע פסיכולוגי הולם, או לפענח אותו כקוד מיתולוגי ;

ב (הסיפורים לא לגמרי דמיוניים אם יוקח אל לב כי הם משקפים מציאות היסטורית מסוימת, לאו דווקא כמו זו המתוארת בסיפורים ;

ג (בהתחשב בעולם המודרני בו הולכים ונעלמים זנים שונים של בעלי חיים (תופעה לה מודעים רק החל מן המאות ה-16 - 17, אך המודעות אליה גברה בעידן ה'אקולוגי'), ייתכן שכמה מבעלי החיים המתוארים בעבר אכן חיו בעבר, אלא שמינם נכחד .

לאמור, המחקר המודרני הנשען על השקפות פחות מוצקות ו'ריאליסטיות' בגישתו אל הכרת העבר, נעזר בהשקפות פסיכולוגיות, חקר המיתוס וזואולוגיה גם יחד, בין אם כדי

לבטל את סיפורי העבר כסיפורי גוזמה ובדיה, ובין אם כדי לבחון את הסיפורים לגופם .

מגמת הדברים להלן היא לבחון כמה מהיצורים הדמיוניים המוזכרים במסורת היהודית העתיקה: המקרא, הספרות החיצונית וספרות חז"ל על כל מרכיביה, וזאת על מנת להקים את 'גן-החיות' היהודיות הדמיוניות, ולבקר בו .

מקרא

תחילה יוער כי חוקרי המקרא הבחינו היטב כי כמה יצורים המוזכרים במקרא, גם אם הוזכרו כמציאותיים, הרי שלמעשה שולבו בהם סיפורי אגדה וגוזמה כגון ה'לוי'תן נחש-בריח' (ישעיה כז, א), ה'בהמות' (איוב מ, טו-כד), ועוד. אף ה'כרובים' המוזכרים, כידוע, כשומרי גן-העדן (בראשית ג, כד), נתפשו במסורת היהודית כסוג של מלאכים (למשל, בתפילת קדושה). ואולם בעת המודרנית, ראו החוקרים ב'כרובים' סוג של חיה לא-ארצית, קרי: דמיונית, בדומה לתבליטי החיות שנתגלו כ'שומרי-הארמון' במסופוטמיה העתיקה. 'חיות' אלו נראות כתרכובת של כמה חיות: גוף של אריה, פנים של אדם, וכנפיים של נשר, חיות הדומות לא במעט למראה שראה יחזקאל (שם, י, יד).

דוגמה לחיות מעין אלו ניתז לראות בחלומו של דניאל (שם ז, א-ח), ואף שאמרו שדברי חלומות אינם מעלים ואינם מורידים (אף כי הורידו את יוסף ואחר-כך העלוהו), הרי שהם טעונים לימוד. בחלומו ראה דניאל ארבע חיות משונות :

האחת - חזיתו) אריה ולו כנפי נשר ;

השניה - דב ;

השלישית - נמר ולו ארבעה ראשים וארבע כנפי עוף ;

והרביעית - יש לה שיני ברזל, ציפורני נחושת ועשר קרניים .

גם אם קשה לזהות בוודאות את החיות השלישית והרביעית, הרי דומה שהחיה הראשונה היא הגריפין, חיה שתבליטיה מוכרים מבתי הכנסת של ברעם וכפר נחום שבארץ ישראל, וממערות קבורה יהודית ברומא (קטקומבה).

דומה כי חיות אלו - 'לוי'תן-נחש', 'אריה-נשר', או 'כרוב' - יכולים לייצג נאמנה תופעה כללית בסוגי החיות הדמיוניות: עובדת היותן בני-כלאיים, מורכבים מאיברים של סוגים שונים של בעלי חיים. 'סוג' זה של יצורי-כלאיים עתידי היה להתפתח מאד בספרות חז"ל, כפי שיתברר מיד להלן, אך לפני כן יש להעיר כי ניסיון החיים מלמד כי אכן יש בעלי חיים הנראים "משונים", וכאילו נולדו על ידי הכלאה משונה, כגון הדגים ה'עפים' (בעלי סנפירים הנראים ככנפיים), או ה'לוי'תן (שאינו בהכרח החיה המוזכרת במקרא), הנקרא כדג לכל דבר, ובכל זאת שייך למערכת היונקים .

סוג אחר של בעלי-חיים דמיוניים הם הענקים למיניהם, וראש לכולם הם הענקים המוזכרים במקרא כמה וכמה פעמים. הפסוק 'הנפלים היו בארץ בימי ההם' (בראשית ו, ד), בא ללמד כי העולם בראשיתו היה מיושב בענקים. כיוצא בהם ראו המרגלים 'בני ענק מן הנפלים', הם יושבי הארץ הקדמונים, ועליהם העיד הכתוב כי יהושע הכריתם מן הארץ, למעט מקומות שבארץ פלישתים (שם, יא, כא-כב). מי שראה את ערשו של עוג באורך תשע אמות (דברים ג, יא), או מי שראה קברות עתיקים בארץ-ישראל באורך של 4-5 מטר (ויותר), לא יכול להימנע מהמחשבה כי אלו שימשו ענקים, וכבר האריכו חכמי האגדה

בגודלם ובגבורתם של אנשים שונים .

סוג דומה של יצורים מוזרים, לכאורה, הם אנשים (או בעלי חיים), שעברו דה-פורמציה, היינו שאיבריהם התפתחו באופן בלתי תקין, ועל כן נחשבו ליצורים 'בלתי טבעיים', או מפלצתיים. למעשה, ניתן לראות בענקים בני אדם רגילים שעברו דה-פורמציה, אף כי בדמיון העממי נחשבו הענקים לגזע בפני עצמו. עם זאת, חשוב לנדון כאן הוא הסיפור בשמ"ב כא, טז-כב, שם סופר על הענקים ילידי הרפה בהם נלחמו דוד ואנשיו. ביניהם היו 'גלית הגתי ועץ חניתו כמנור ארגים', וכן: 'ויהי איש מדין (קרי: מדון), ואצבעות ידיו ואצבעות רגליו שש ושש עשרים וארבע מספר וגם הוא ילד להרפה'. סיפור זה אינו דמיוני כלל, שכן לא רק שהוא מתועד מבחינה רפואית, אלא שהוא מוכר אף מן האמנות והממצא הארכיאולוגי מרחבי המזרח ואגן הים התיכון, וארץ ישראל בכלל זה. על כל פנים, אחד מגיבורי הפלישתים היה בעל גודל ענק מצד אחד, ואיברים יתרים מצד אחר, ריבוי שנתפש, דרך כלל, כהגדלת הכוח הפיזי (או אף סגולה מאגית).

פשוט הדבר, כי אם מצויים בני אדם בעלי מידות גדולות (ומהם שעברו דה-פורמציות), הרי שיש אף בעלי-חיים ענקיים, ואף הם הוזכרו לעתים אף ברמז) כגון הדג הנזכר ביונה (ב), הרי שבעלי חיים ענקיים ומשונים מוזכרים בספרות הבתר-מקראית, מעין 'התפתחותו' של הרעיון העתיק .

ספרות חיצונית

בספרות החיצונית קשה למצוא חיות דמיוניות, אף כי הן קיימות. חיה אחת מפורסמת היא הפניקס, המוזכר בספר חזון ברוך ב' (= ברוך ג', היווני), כעוף שגודלו כמידת תשעה הרים (שם, ו, א-ג). יש הסבורים כי הוא החול המוזכר בדברי איוב (כט, יח), כחיה המאריכה ימים (או שאף פעם אינו מת בהתאם למסורת עתיקה ומפורסמת שמצאה דרכה גם לאגדת חז"ל). אם כך, הרי שיש תאימות מסוימת בין הגודל הענקי של העוף לבין אורך חייו הענקי. כיוצא בכך נאמר על האל 'כי אלף שנים בעיניך כיום אתמול' (תהילים צ, ד), וכתוב 'ושמים בזרת תכן' (ישעיה מ, יב), היינו שאצבעו הקטנה של האל הייתה לכלי-מידה לו עת תיכן את השמים, וברור, אפוא, כי הזרת של ה' גדולה מהשמים. נמצא, אם כך, שהעוף המשרת את האל היה נמדד במידות גדולות והולך, לפיכך, בדרכי קונו .

בספר חנוך ב' ו' (= חנוך הסלאבי) (ראה החוזה שני עופות, האחד כעין החול, והאחר: 'כעין נחש נחושת, צורתם צורת אריה הרגלים והזנב, והזנב והראש כשל לוייתן (או: תנין), מראיהם ארגמן כקשת העננים, גדלם תשע-מאות מידות', וכו') (בשינוי קל מהתרגום של כהנא). לאמור, חיות שהן בני-כלאיים מחד גיסא, ובעלי גודל ענקי מאידך גיסא, היינו שילוב של שני המוטיבים שנצפו לעיל כבאים כל אחד בפני עצמו (והשווה לצלם המוזכר בדניאל ב, לא-לג).

בתוספות לספר דניאל מובא סיפור על דניאל שגבר בחכמתו על צלם האל בל וכוהניו. לאחר מכן הרג דניאל בעורמה את הדרקון (תורגם מיוונית לעברית: תנין), לו עבדו אנשי בבל. בדומה לכך, בתוספות למגילת אסתר מסופר כי מרדכי חלם חלום, ובחלומו הוא ראה (שני דרקונים) (תורגם: תנינים), שנלחמו אחד בשני, כסמל למלחמת הטוב והרע (סמליות שהייתה מוכרת כבר במקרא).

ספרות חז"ל

בעוד שבמקרא קטן יחסית מספר החיות האגדתיות (או: המיתולוגיות), הרי שבספרות חז"ל התעצם מאד רעיון זה, ולא מעט דוגמאות ניתן להביא לכך, הן מבין החיות הענקיות, והן מבין החיות הנראות כהכלאה משני מינים שונים .

במסכת נדה כד ע"ב מסופר על אבא שאול, ואיתימא רבי יוחנן :

'קובר מתים הייתי, פעם אחת רצתי אחר צבי, ונכנסתי בקולית של מת, ורצתי אחריו שלוש פרסאות, וצבי לא הגעתי וקולית לא כלתה, כשחזרתי לאחורי אמרו לי של עוג מלך הבשן הייתה. תניא, אבא שאול אומר: קובר מתים הייתי, פעם אחת נפתחה מערה תחת, ועמדתי בגלגל עינו של מת עד חוטמי, כשחזרתי לאחורי אמרו עין של אבשלום הייתה.'

הרי כאן סיפור של שני ענקים, ענק אחד מפורסם, עוג, והאחר - אבשלום .

בעלי האגדה ראו בזיז המוזכר במקרא (תהילים נ, יא; פ, יד), חיה מופלאה ומיוחדת (בר"ר יט, ד תיאודור-אלבק, עמ' 173; ויק"ר כב, י, מרגליות עמ' תקכג). לדעת ר' יהודה בר סימון: 'זיז עוף טהור הוא, ובשעה שהוא פורח מכסה גלגל חמה'. הזיז נברא יחד עם העופות האחרים ביום החמישי של הבריאה ואדם הראשון אכלו כדי שלא יברא עוף זה עולמות אחרים. כלומר, חיית-בראשית זו הייתה ענקית, אך אין היא קיימת עוד. עם זאת, סברו הדרשנים כי בעולם הבא עתיד הקב"ה להאכיל את ישראל 'בהמות זיז וליתן', כלומר, אותן חיות מופלאות הרמוזות באיוב יב, ז, כעין פיצוי על מה שלא אכלו בעולם הזה .

לפי מסורת אחרת הזיז עדיין קיים, וניתן לראות בו את בן-דמותו של עוף אחר הקרוי בר-יוכני. ציפור ענקית זו מוזכרת בבכורות נז ע"ב: 'פעם אחת נפלה ביצת בר יוכני, וטבעה שישים כרכים, ושברה שלוש מאות ארזים'. אמנם, ממהלך הגמרא שם נראה כי מדובר בגוזמא, אך הואיל ובעלי הסוגיות עשו שימוש הילכתי בבר יוכני (יומא פ ע"א; סוכה ה ע"ב), מן הסתם סברו כי הסיפור על בר-יוכני אמיתי, ומן הסתם הזיז יוכיח זאת .

לבד מהזיז ובר-יוכני הכירו חז"ל את הפניקס, גם אם היו דעות שונות בעניינו. באיוב כט, יח כתוב: 'ואמר עם קני אגוע וכחול ארבה ימים', כלומר, איוב ציפה שבשל צדקותיו שעשה ירבה ימים כחול. פשוטו של חול זה הוא גרגרי האדמה אשר לא ייספרו מרוב, אך בעלי האגדה פירשו את העניין באופן שונה, וראו בחול חיה כלשהי. על פי סנהדרין קח ע"ב, הייתה זו הזיקית (לא בהכרח הזיקית המודרנית), שראתה עד כמה נוח ובניו מתאמצים להאכיל את החיות, וכדי לא להטרידם נמנעה מלבקש אוכל. כששמע זאת נח, אמר: יהי רצון שלא תמות שנאמר (איוב כט, יח) 'ואמר עם קני אגוע וכחול ארבה ימים'. כלומר, ה'חול' שבאיוב מתייחס לזיקית, חיה המאריכה ימים .

ואולם, בבראשית רבה יט, ה (תיאודור-אלבק עמ' 174-175), סופר כי לאחר שחוה אכלה מהפרי האסור היא האכילה את כל הבהמה החיה והעוף, ורק עוף החול לא אכל ממנה, ככתוב 'וכחול ארבה ימים' (איוב כט, יח) .

'דבית ר' ינאי, ור' יודן בר' שמעון דבי ר' ינאי אמרו: אלף שנים הוא חי, בסוף אלף - אש

יוצאה מקינו ושורפתו [ומשתתיר בו כביצה וחוזר ומגדל איברים וחיי]. ר' יודן בר' שמעון אמר: אלף שנים הוא חי, בסוף אלף - גופו כלה, וכנפיו מתמרטטים, ומשתתיר בו כביצה וחוזר ומגדל איברים וחיי'.

כלומר, חכמי האגדה בארץ-ישראל הכירו יפה את האגדה העתיקה על הפניקס (שמקורה, ככל הנראה, במצרים העתיקה), וידעו שהוא חי אלף שנה, כדברי ננוס, מארטיאל, פליניוס והמסורות הקופטיות, הפרסית והטורקית, בניגוד להרודוטוס, טקיטוס ואובידיוס שסברו כי הפניקס חי חמש-מאות שנה. לפי מסורת חז"ל זו אין הפניקס ענקי במידות גופו, כמתואר בחזון ברוך ב', אך אורך חייו הוא ענקי .

לא רק עופות ענקיים ניצפו על ידי הבריות, אלא אף חיות-ים שונות תוארו כחיות ענקיות. כך, למשל, סיפר ר' יוחנן שראה דג שמזימו יוצאים מים כמעברות הנהר בסורא(?). יותר מכך סיפר ר' יהודה הינדוא (היינו שמוצאו מהודו), שעבר בים, וראו הנוסעים אבן טובה שהחזיק (?) בה תנין ימי. הורד למטה אמודאי כדי להביא את האבן, ואז בא התנין ורצה לבלוע את הספינה) בבא בתרא עד ע"א-ע"ב). דומה כי אין עם יורד-ימים שלא סיפר סיפורים דומים, בין אם שלווים, כסיפור הראשון, ובין אם מפחידים כסיפור השני. הצד השווה שבהם: חיות ענקיות מצויות בים (וראה עוד להלן).

סיפורים אלו דומים למדי לסיפוריו של רבה בר-בבאי-חנה על ציפור שראה שקרסוליה במים וראשה בשמים, או דג שהיה כה גדול עד כי המלחים עלו עליו בחושבם כי הגיעו ליבשה (בבא בתרא עג ע"ב), סיפורים שהמוטיבים הפולקלוריסטיים שבהם נתפרסמו בעולם מאוחר יותר בשמו של סינבד הספן בסיפורי אלף לילה ולילה .

כיוצא בכך מופיע במדרש תהילים (בובר) מזמור כב :

'אמר ר' הונא בר אידי בשעה שהיה דוד רועה את הצאן, הלך ומצא את הראם ישן במדבר, והיה סבור בו שהוא הר ועלה עליו, והיה רועה, ננער הראם ועמד, והיה דוד רכב על קרניו, והיה גבוה עד השמים, באותה שעה אמר דוד רבנו של עולם אם אתה מורדני מן הראם הזה, אני בונה לך היכל של מאה אמה, כקרני ראם, יש אומרים לארכו מדדו, ויש אומרים לעיגולו מדדו'.

הרי כאן בעלי-חיים ענקיים: בני אדם, דגים, ציפורים וראם, כעין המשך לרעיונות המוכרים עוד מהמקרא. מן הסתם היו בעלי חיים נוספים שסיפרו הבריות על גודלם האדיר (מעין המסופר כיום על הדינוזאורים).

אחד מבעלי החיים הדמיוניים הוא החד-קרן, חיה (או בהמה), ולה קרן אחת. חיה זו התפרסמה בעולם הגדול בימי הביניים, אך חכמינו ז"ל ראו בה חיה קדמונית וקישורה לאדם הראשון. בעבודה זרה ח ע"א סופר שאדם הראשון העלה קרבן לה' אחר שהבין שעולם כמנהגו נוהג, ומחשיך מדי ערב .

'תנו רבנן: ... עמד והקריב שור שקרניו קודמין לפרסותיו, שנאמר: (תהילים סט, לב) "ותיטב לה' משור פר מקרין מפריס". ואמר רב יהודה אמר שמואל: שור שהקריב אדם הראשון - קרן אחת הייתה [לן] במצחו, שנאמר: ותיטב לה' משור פר מקרין מפריס. מקרין תרתי משמע! אמר רב נחמן בר יצחק: מקרן כתיב'.

החד-קרן הפלאי מוזכר גם בקהלת רבה א, כח, שם הובאה מסורת זו :

'עורות תחשים מה הן? ... ר' יוחנן אומר: מין חיה גדולה הראה הקב"ה למשה ועשה הימנה צורך המשכן וגנזה. ר' אבין אמר: קרש היה שמה. תני ר' הושעיה: קרן אחת הייתה לו במצחו, שנאמר (תהילים סט, לב) "ותיטב לה' משור פר מקרין מפריס" וגו'; מקרין תרתי שמע מינה, א"ר חנינא בר יצחק מקרן כתיב.'

הווי אומר, לא מצא אדם הראשון ברייה משובחת יותר מהחד-קרן להביא הימנה קרבן, ולא מצא הקב"ה חיה טובה ממנה שיובאו עורותיה לחפות על המשכן) כקישור הבריאה עם מלאכת המשכן.

סוג אחר של בעלי חיים הם יצורי-כלאיים, חיות שנמצאו בהם מאפיינים המוכרים בשני סוגים נפרדים של בעלי חיים. תחילה יוער כי גם אם הידיעות הזואולוגיות של בני העת העתיקה היו מוגבלות למדי, הרי אין פירושו של דבר שהם לא הבינו מה הם רואים. אדרבא, דווקא קירבתם אל הטבע וחייהם. (לעתים במחיצה אחת), עם בעלי החיים הביאו אותם להכיר את בעלי החיים מקרוב. למשל, נחלקו חכמים ביחס לכוי האם הוא איל הבר, או אולי הוא בא מתיש ומצביה, או אולי חיה בפני עצמה הוא) תוספתא בכורים ב, א; חולין פ ע"א.

הכוי לא היה בן הכלאיים היחיד, אלא אף חיות אחרות נחשבו לבני כלאיים. בתלמוד הירושלמי ברכות פ"ח ה"ו, יב ע"ב דנו חכמים בפרדים ובימים שגילה ענה בן צבעון (בראשית לו, כד), ואמרו :

'מה עשה צבעון וענה זימן חמורה והעלה עליה סוס זכר ויצא מהן פרדה אמר הקב"ה להם אתם הבאתם לעולם דבר שהוא מזיקן אף אני מביא על אותו האיש דבר שהוא מזיקו. מה עשה הקב"ה זימן חכינא והעלה עליה חרדון ויצא ממנה חברבר.'

כלומר נחש ארסי אינו אלא בן-כלאיים של חרדון (אחד ממיני השרצים, לטאה), ושל חכינא (נחש).

מסורת מקבילה, אף כי שונה במקצת, הובאה בחולין קכז ע"א, שם דנו בהתרבות בעלי החיים, ובסלמנדרא הגדלה באור. בין היתר נאמר שם על ריבוי של הערוד כך :

'אמר רב הונא בר תורתא: פעם אחת הלכתי לוועד וראיתי נחש שהוא כרוך על הצב, לימים יצא ערוד מביניהם, וכשבאתי לפני ר' שמעון החסיד, אמר לי: אמר הקב"ה הם הביאו בריה שלא בראתי בעולמי, אף אני אביא עליהם בריה שלא בראתי בעולמי.'

לאמור, הערוד, או החברבר, נולד כבן-כלאיים של לטאה ונחש, ומכאן כוחו הרב להמית ברור, אפוא, כי המצאות של בני-כלאיים בחיי היום-יום, כגון הפרד, הביאה את הבריות להניח כי שני בעלי חיים מסוג שונה (אף כי חיצונית הם 'דומים', 'יכולים להתרבות ולהוליד 'מפלצות' מסוכנות כנחשים ארסיים) ומרחק לא גדול קיים בין סיפור זה לבין גורלו של הנחש בסיפור גן-העדן). חיה אחרת שהיא בת-כלאים, כך מסתבר, בין עז לבין דג, מתוארת על ידי האמורא רב ספרא (שחי בבבל במאה השלישית לספירה). הוא סיפר

שראה דג שהוציא ראשו מהים, ועל קרניו היה חקוק: אני בריה קלה (כלומר: קטנה) (שבים, ואורכי 300 פרסה, ואני נכנסת לפיו של לוייתן. על כך העיר רב אשי: 'ההוא עיזא דימא הוא, דבחישא ואית לה קרני', כלומר, זוהי עז הים (קאפריקורן), הבוחשת (בים) ויש לה קרניים (בבא בתרא עד ע"א). חיה מעין זו מופיעה כקישוט בבית הכנסת בכפר נחום, ויתכן אף שהיא החיה המופיעה כקישוט על מנורת המקדש בקשת טיטוס, אלא, שכידוע נחלקו החוקרים בשאלה אם התיאור אותנטי אם לאו [משתי סיבות: א) החיה המיתולוגית המתוארת שם; ב) הכנה של המנורה, ללא רגליים]. על כל פנים, אם רב אשי בבבל הכיר את עז הים, הרי שיהודים ברומא ציירו באחת הקטקומבות שם את דמותו של סוס-ים (בן דמותה של עז הים), כמו גם סוס מעופף (פגסוס). לאמור, יהודי ארץ ישראל, כיהודי התפוצות, הכירו בעלי חיים רבים ומגוונים, מעבר לעולמם ה'טבעי'.

חיה אחרת שמוצאה בהכלאה מוזכרת במדרש חכמים בהקשר הלכתי. בספר ויקרא יא, י, בהקשר לדגים שאסור לאוכלם, כתוב: 'ומכל נפש החיה אשר במים - שקץ הם לכם'. על כך הובא בספרא שמיני פרשה ג (ז):

'חיה - זו חית הים; הנפש - להביא את הסירונות. יכול תהא מטמא באהל כדברי ר' חנינא? תלמוד לומר 'ואת'.

כלומר, אסור לאכול סירונות. שם במדרש לא הובא פירוש העניין, אך המפרשים תמימי דעים כי המדובר הוא בסירנה, וכך אכן נראה מרש"י על בכורות ח ע"א המפרש: 'בני ימא - דגים יש בים שחציין צורת אדם וחציין צורת דג ובלע"ז שריינ"א. רש"י הקדים לכך: 'הכי גרסינן: הדולפנין פרים ורבים מבני אדם - שאם בא אדם עליהם מתעברות הימנו'. כלומר, אין לגרוס כנוסח הדפוס שלנו 'הדולפנין פרים ורבים כ בני אדם' (או כמקבילה בתוספתא בכורות א, יא), אלא 'מ בני אדם', ומסתבר שזהו 'מקור' הסירנות שנדונו בספרא בהקשר הילכתי מובהק, יצורים שנולדו מזיווג של בני אדם ודולפינים. הראב"ד (חי בפרובאנס במאה ה-12), בפירושו לספרא הוסיף כי הסירנות מנגנות (כליווי לשירתן), וכיוון שהוא לא קרא זאת באודיסיאה (12: 187 או בחזון ברוך [סורין] א' ט, ח), מן הסתם שמע על כך כאגדה הנאמרת על-פה, לאו דווקא מיהודים.

יצור שחציו אדם וחציו דג אינו אלא בן דמותו של יצור אחר, חציו אדם וחציו סוס, הלא הוא הקנטאורוס. חיה זו הוזכרה בבראשית רבה כג, ו (תיאודור-אלבק עמ' 227, על בראשית ד, כו):

'ולשת גם הוא ילד בן ויקרא את שמו אנוש'. על פסוק זה החותם את תולדות האדם הובא במדרש: 'בעון קומי אבא כוהן [בר דלא] "אדם שת אנוש"? ושתק. אמר להם: עד כאן בדמות וצלם, מכאן ואילך - קינטורין. ארבעה דברים נשתנו בימי אנוש', וכו'.

כלומר, עד ימי אנוש היו בני האדם ברואים בצלם אלוקים, אך לאחר מכן השחיתו את דרכם (ובאו גם על בהמות), ומאז יש קנטאורים בעולם, הם החיות שחציים אדם וחציים סוס. לאמור, אותו אמורא הכיר את הקנטאורים, לאו דווקא מקריאת המטמורפוזות של אובידיוס, או הבטה בתבליטי בית הכנסת שלו, כגון אלו שבכפר נחום, כורזין או ברעם (אף כי מתקופה מאוחרת במקצת). ואולם, לחיות 'לא-יהודיות' אלו הוא העניק משמעות מוסרית בהציגו אותם כתוצאה של מעשה פסול, בדומה להסבר האיטיולוגי על מוצא החברבר שהוזכר לעיל.

דומה כי דעות אלו על היווצרותם של בני-כלאיים עולות בקנה אחד עם ההשקפה כי בעלי חיים מסוג אחד יכולים להשתנות לבעלי חיים אחרים. כך, אכן, שנו חכמים בברייתא שהובאה בבבא קמא טז ע"א :

'דתניא: צבוע זכר לאחר שבע שנים נעשה עטלף, עטלף לאחר שבע שנים נעשה ערפד, ערפד לאחר ז' שנים נעשה קימוש, קימוש לאחר שבע שנים נעשה חוח, חוח לאחר שבע שנים נעשה שד, שדרו של אדם לאחר שבע שנים נעשה נחש.'

לאמור, בניגוד לגישה המודרנית (המוסברת באמצעות גנטיקה ומוכחת מן הניסיון), החזיקו בני העת העתיקה בדעה כי ניתן להכליא בעלי חיים שונים (ואדם עם דג בכלל זה), או שבעלי החיים עצמם 'נהפכים' לבעלי חיים אחרים .

חיה מעניינת אחרת היא השרץ, או העכבר (תלוי בגרסת המשנה), 'שחציו בשר וחציו אדמה' (חולין ט, ו. (רש"י על אתר בגמרא הסביר: 'יש מין עכבר - שאינו פרה ורבה אלא מעצמו נוצר, מאדמה, כאשפה המשרצת תולעים'. דרך ההתרבות של שרץ זה אינו עניין לכאן, והעיקר הוא שחכמים לא הטילו ספק במציאותו של בעל-חיים זה, שהרי הם דנו בו בעניין הלכתי. ואולם, לא רק חכמי המשנה דנו בעכבר זה, אלא אף הרמב"ם התייחס אליו בפירושו למשנה על אתר ולימד :

'והתהוות העכבר דווקא מן העפר עד שימצא מקצתו בשר ומקצתו טיט והוא מתנועע כולו - הוא סיפור מפורסם מאד, ואין מספר לרבים אשר אמרו לי שראו אותו, ומציאות בעל חי כזה הוא דבר מפליא שאין לו הסבר כלל.'

אין פלא, אפוא, כי (מאוחר יותר), נזקקו הפוסקים לדיון האם עופות הגדלים על אילן טעונים שחיטה (שו"ע יו"ד פד, טו), שהרי אלו, כמו השרצים הקודמים, אינם פרים ורבים (אלא מן הצומח), וממילא אינם טעונים שחיטה. לאמור, עובדות הטבע' המוכרות לעמים שונים, היו מוכרות גם לחכמי ישראל אשר עסקו בהיבט ההלכתי של התופעות החריגות, ולא נמצא איש בעולם שיערער על מציאותן של בריות אלו .

כזכור הובא במקרא מקרה אחד של אדם בעל 24 אצבעות. והנה, בספרות התלמודית התרבו הדוגמאות של התפתחות בלתי תקינה, ודה-פורמאציה של נפלים. למעשה, לידת מפלצות על ידי אישה היא מוטיב ספרותי מפורסם, ואף נמצאה לו נגיעה הלכתית. עניין זה מפורש במשנת נדה ג, א :

'המפלת כמין קליפה, כמין שיערה, כמן עפר, כמין יבחושין אדומים - תטיל למים, אם נמוחו - טמאה, ואם לאו - טהורה. המפלת כמין דגים, חגבים, שקצים ורמשים, אם יש עימהם דם - טמאה, ואם לאו - טהורה. המפלת מין בהמה חיה ועוף, בין טמאין בין טהורין, אם זכר - תשב לזכר, ואם נקבה - תשב לנקבה, ואם אין ידוע - תשב לזכר ולנקבה - דברי רבי מאיר; וחכמים אומרים: כל שאין בו מצורת אדם - אינו ולד.'

על משנה זו הובאה ברייתא משמו של ר' יוסי (בן המאה השניה לספירה), בתלמוד הבבלי נדה כד ע"ב :

'מעשה בסימוני באחת שהפילה דמות לילית ובא מעשה לפני חכמים, ואמרו: ולד הוא

אלא שיש לו כנפים. המפלת דמות נחש - הורה חנינא בן אחיו של רבי יהושע: אמו
טמאה לידה'.

לאמור, הצורה המעוותת של תינוק-נפל שלא התפתח כהלכה נתפשה, בהתאם לצורתו,
כמין מפלצת הדומה לבעלי חיים מוכרים, החל מבהמה חיה או עוף, עבור לדגים וכלה
בנחש, או בלילית, היא השדה אשר לה כנפים (הם, כנראה, הידיים המעוותות שלא
התפתחו כהלכה). מבלי להיכנס לפרטי המקרה מבחינה רפואית פתולוגית, ברור לכל כי
יכולה הייתה אישה ללדת מפלצות מסוגים שונים: בהמות, חיות, דגים, חגבים, שקצים,
רמשים, נחש, ועוד, שלא לדבר על שדים. חשוב לציין שלא רק בדמיון העממי היה מצב כך,
כפי שניתן ללמוד מדברי הרמב"ם, שהיה רופא כידוע, אשר על פירושו למשנה כאן הוסיף:
'ואל יעלה בדעתך שמן הנמנע הוא בדרך הטבע שיוליד האדם כל מה שנזכר כאן, אלא זה
אפשר, וכבר נראו רוב אלו.'

לעתים העובר שהתפתח בצורה בלתי תקינה נולד ואף חי מספר שנים בצורה 'מפלצתית',
ודוגמה לכך ניתן לראות בילד שנולדו לו שני ראשים, תופעה המוכרת למדע העתיק, ואין
צריך לומר לזה המודרני, היינו מקרה פרטי של 'תאומי סיאם'. במנחות לז ע"א הובא דיון
הילכתי משולב בסיפור היסטורי:

'בעא מיניה פלימו מרבי: מי שיש לו שני ראשים באיזה מהן מניח תפילין? א"ל: או קום
גלי או קבל עלך שמתא. אדהכי אתא ההוא גברא, א"ל: איתיליד לי ינוקא דאית ליה
תרי רישי, כמה בעינן למיתב לכהן?'

כלומר, לא רק הקורא המודרני עשוי לחשוב שתינוק בעל שני ראשים הוא יציר דמיון,
והעוסק בכך בבית המדרש גורם לזלזול וראוי לנידוי (כעין מה שקרה לר' רמיה), אלא
שאף ר' יהודה הנשיא חשב לנדות את פלימו עד שבא אדם ונזקק לבעיה מבחינה הלכתית:
כמה כסף עליו לתת לכהן לפדות את בנו, או בניו? דמות דו-ראשית זו ידועה ממדרשים
שונים, וכבר נודעו בעולם כמה וכמה מקרים מעין אלו.

והנה, אם לאדם יכולים להיות שני ראשים, כלל אין פלא בחיה אשר לה ארבעה ראשים
כבחזון דניאל, או אף שבעה ראשים, רעיון מסופוטמי עתיק (והד לו בקדושין כט ע"ב). חיה
מעין זו ראה אדם מזרע היהודים שספרו נכלל בסוף האוונגליונים, ובו תיאור החיה שראה
בחזונו:

'וארא חיה עולה מן הים אשר לה שבעה ראשים ועשר קרניים... והחיה אשר עיני ראו
דמתה לנמר, ורגליה רגלי דב, ופיה פי ארי, וכו" (חזון יוחנן יג, א-ב).

לאמור, החיה שנראתה הייתה הכלאה של בעלי חיים שונים מצד אחד, ובעלת מספר ראשים (דה-
פורמאציה), מצד שני, והחזון הולך בעקבות דניאל.

סוף דבר, הספרות התלמודית והמדרשית מלמדת כי בני העת העתיקה הכירו סוגים רבים ומגוונים
של בעלי אדם 'דמיוניים', מוזרים או מפלצתיים, ולחלקם הייתה התייחסות הלכתית רצינית.
למעשה, אין צורך להרחיק לעת העתיקה, שהרי גם כיום יש המאמינים בכל אותם יצורים, מבלי
יכולת להבחין בין אמת לבין דמיון.

סיכום

בעידן שקדם למדע הניסיוני הפכה כל אגדה למציאות, ודמיון הבריאות נהפך לעובדה שאין לערער אחריה. חיות דמיוניות שנודעו בקרב עמים רבים נודעו גם ליהודים, החל מתקופת המקרא וכלה בימינו אלה, ולא דווקא באמצעות שאילה תרבותית. יצורים אלו נקשרו לדמויות מן העבר (הנפילים הקדמונים במקרא, או הראם של דוד באגדה), וליוו את היהודים לא רק כסיפור הבא מבחוץ, אלא אף לדרשות בית הכנסת הגיעו, לתבליטים המקשטים את בית הכנסת, כמו גם למקדש שקדם להם, ולכתבי יד מימי הביניים המאוחרים להם. כל אלו הם עדות ברורה לכך שגם לחיות דמיוניות נמצא מקום באגדה ובהלכה היהודית.

היצורים המופלאים ניקרו על דרכם (ומחשבתם) של היהודים בעת העתיקה, אך בימי הביניים החלו הבריות במסעות-חקר וחיפוש אחר בעלי חיים אקזוטיים, ובני אדם מפלצתיים, כנראה בעקבות סיפורי אלכסנדר מוקדון ופרסטר ג'ון. אמנם, בחיפושים אלו לא השתתפו יהודים, מסיבות שונות, אך כי המסורת היהודית נשמרה, ובה, בין היתר, מוטיבים של חיות דמיוניות אשר רובם הגדול היה מוכר לבני עמים רבים) במערב). החיפוש אחר חיות-פלא אלו נבע, כמובן, לא רק מחיפוש 'כבוד', אלא גם בשל תועלת מעשית: היה ברור לבני העבר כי חיות משונות אלו יכולות לספק תרופות שונות ומשונות לחולאי האדם, והמסע בעקבות החיות האבודות לא היה אלא פן נוסף מחיפוש האדם אחר מעיין החיים או גן-העדן.

מפלצות ושאר יצורים דמיוניים נחשבים לזוטות נטולי חשיבות במחקר ההיסטורי, אך עבור בני זמננו ניתן לראות בהן מרכיב בהכרת המציאות של בני העת העתיקה, ואולי אף להסתייע בעולם דמיוני זה על מנת להסיר את הדברים סרי-הטעם שניתנו בהם, ולהבין נכונה את משמעותם של עיטורים שונים באמנות היהודית העתיקה.

ביבליוגרפיה

בודנהיימר, ש', החי בארצות המקרא, ירושלים תשט"ז.

בורחס, ח"ל, ספר הישיות הדמיוניות, ירושלים ותל-אביב תשמ"א.

ברסלבי, י', לחקר ארצנו - עבר ושרידים, תל-אביב תשי"ד, עמ' 328-341.

ברסלבי, י', 'סמלים ודמויות מיתולוגיות בבתי הכנסת הקדומים בגליל', ח"ז הירשברג וי' אבירם (עורכים), כל ארץ נפתלי, ירושלים תשכ"ח, עמ' 106-129.

הלוי, א"א, אגדות האמוראים, תל-אביב תשל"ז, עמ' 158-160.

הרצוג, י"א הלוי, 'צורת המנורה שבקשת טיטוס', ספר זיכרון לשלמה ס' מאיר, ירושלים תשט"ז, עמ' 98-95.

זלוטניק י"ד, 'אנשים בעלי שני ראשים', סיני, יט (תש"ו), עמ' יז-כה.

כשר, מ"מ, תורה שלמה, כו, ירושלים תשל"ד, עמ' 297-298.

- ליברמן, ש', יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 287-286 .
- ליברמן, ש', מחקרים בתורת ארץ-ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 112-111 .
- נוי, ד', הסיפור העממי בתלמוד ובמדרש, ירושלים תשמ"א, עמ' 87-79 .
- פטאי, ר', המים, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 128-122 .
- פליקס, י', טבע וארץ בתנ"ך: פרקים באקולוגיה מקראית, ירושלים תשנ"ב .
- צימלס, צ"י, 'עופות הגדלים באילן', מנחת בכורים (לכבוד) רבי אריה שווארץ, וינה תרפ"ו, עמ' 9-1 .
- קרלין, א', 'ספורי פלאות של רבה בר בר חנא', סיני כ (תש"ז), עמ' נו-סא .

Barnett, Richard D., 'Six Fingers and Toes: Polydactylism in the Ancient World',
BAR 16/3 (1990), pp. 46-51.

Bouce, Paul-Gabriel, 'Imagination, Pregnant Women and Monsters in Eighteenth-Century England and France', G.S. Rousseau and Roy Porter (eds.), *Sexual Underworlds of the Enlightenment*, Chapel Hill: University of North Carolina, 1988, pp. 86-100.

Ben-Amos, D., 'Talmudic Tall Tales', *Folklore Today, A Festschrift for Richard M. Dorson*, Bloomington: Indiana University Press, 1976, pp. 25-43.

Broek, van der, R., *The Muth of the Phoenix*, Leiden: Brill, 1972.

Driver, G. R., 'Mythical Monsters in the Old Testament', *Studi Orientalistici in onore di Giorgio Levi Della Vida*, Roma: Istituto per L'Oriente, 1956, I., pp. 234-249.

Friedman, John B., *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought*, Cambridge: Harvard University Press, 1981.

Goodenough, Erwin R., *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, New York: Pantheon Books, 1953-1968, 13 vols.

Heuvelmans, B., 'The Sources and Method of Cryptozoological Research', *Cryptozoology: Interdisciplinary Journal of the International Society of Cryptozoology*, 7 (1988), pp. 1-21.

Heuvelmans, B., 'The Metamorphosis of Unknown Animals into Fabulous Beasts and of Fabulous Beasts into Known Animals', *Cryptozoology: Interdisciplinary*

Journal of the International Society of Cryptozoology, 9 (1990), pp. 1-12.

South, Malcolm (ed.), *Mythical and Fabulous Creatures: A source Book and Research Guide*, New York: Bedrick, 1988.

Wacholder, B.Z., and S. Bowman, 'Ezechielus the Dramatist and Ezekiel the Prophet: Is the Mysterios Zwon in the Exagwgh a Phoenix?', *HTR*, 78/3 (1985), pp. 253-277.

Write, G. Ernest, 'Troglodytes and Giants in Palestine', *JBL*, 57 (1938), pp. 305-309.
